

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

«Військові операції на Західному фронті в ході Першої світової війни»

«Military operations on the Western Front during the First World War»

Виконав: здобувач денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Мельник Кирило Сергійович

Керівник к.і.н., доц. Чепіженко В. В. _____

Рецензент к.і.н. П'ятничук Т. І.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2023 р.

Завідувачка кафедри

_____
(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2023 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____
(підпис) Сминтина Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Франція, Великобританія та Німеччина напередодні Першої світової війни.....	7
1.1 Франція напередодні Першої світової війни.....	7
1.2 Великобританія напередодні Першої світової війни.....	11
1.3 Німеччина напередодні Першої світової війни.....	13
Розділ 2. Бойові дії між Антантою та Німеччиною.....	17
2.1 Початок війни.....	17
2.2 Перебіг подій 1914 року.....	19
2.3 Перебіг подій 1915 року.....	26
2.4 Перебіг подій 1916 року.....	31
2.5 Перебіг подій 1917 року.....	35
2.6 Перебіг подій 1918 року.....	42
Висновок.....	49
Список джерел та літератури.....	52

ВСТУП

Перша світова війна дійсно виявилася одним з найважливіших конфліктів в історії людства, особливо для Європейських країн. Цей конфлікт став результатом тривалої імперіалістичної та мілітаристичної політики країн, які прагнули розширити свої території та вплив у світі. Відправною точкою, до Першої світової війни можна лічити з Франко-пруської війни 1870–1871 рр., коли Німеччина перемогла Францію і стала однією з передових держав у Європі. Реваншистські настрої у Франції викликали бажання відновити свої позиції та військову славу. Однак, Перша світова війна не вирішила конфлікти між країнами, а навпаки, загострила їх. Великі перемоги та поразки, втрати людей та матеріальні руйнування створили атмосферу ненависті та міжнародних протиріч. Територіальні переговори, мирні договори і утворення нових держав після війни не змогли задовольнити всі сторони і вирішити всі суперечності. Напруженість між країнами, недоліки укладених мирних договорів та незадоволення окремих держав привели до подальшого зростання конфлікту та до початку Другої світової війни.

Актуальність обраної теми з одного боку визначається її науковою затребуваністю вивчення перебігу подій Першої світової війни на Західному фронті у радянській історіографії визначається надмірною за ідеологізованістю, тому розкриття цієї теми потребує окремої уваги з боку українських дослідників; а з іншого, ґрунтується на суспільному значенні: у вітчизняному дискурсі Першій світовій війні – «Великій війні» європейського нарративу – традиційно приділяється замало уваги. Важливо також визначити український внесок у бойові дії на Західному фронті. Прикладом такого внеску, може слугувати бойовий шлях українських канадійців, котрі, не дивлячись на певні репресії з боку канадійської влади, виконували військові зобов'язані перед Канадою та Королем, отримували нагороди, несли бойові втрати.

Мета роботи – проаналізувати розвиток бойових дій на Західному фронті.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати становище армій Антанти на західному фронті та її супротивника Німеччини на початок Першої світової війни;
- дослідити військові перемоги та програші в ході бойових дій 1914-1918 років на Західному фронті та їх вплив на хід війни;
- встановити причини поразок німецької армії.

Об'єктом дослідження дипломної роботи є передвоєнний період в Франції, Великобританії та Німеччині та бойові дії у 1914-1918 роках на західному фронті.

Предметом дослідження даної дипломної роботи є військовий аспект бойових дій на західному фронті.

Хронологічні рамки цього дослідження з 1905 року по 1918 рік. Початковою датою є початок мобілізаційних реформ у Франції для початку новітньої війни, завершуючи кінцем 1918 роком, котрий стане переломним для тактик та стратегій військових.

Робота базується на принципах історизму, під час написання використовувались **методи** аналізу, синтезу, порівняння та критичного аналізу.

Перша світова війна один із найбільших конфліктів в історії людства, тому для дослідження цієї теми використовувались: мемуари, листи наукові статті, наукові праці.

Аналіз джерел. Всі джерела, використані в роботі є досить суб'єктивними, однак кожна з них висвітлює певну частину реального буття. Роман Анрі Барбюса є класикою світової літератури, його часто відносять до літератури втраченого покоління. В своєму творі Барбюс, як очевидець подій, висвітлює буття взводу французької армії в реаліях Першої світової, цей здобуток описує війну «знизу» якнайкраще демонструючи всю важкість боїв, штурмів, оборони та поранень. Листи Фріца Баккера, котрі були об'єднанні

єдиною збіркою, також є поглядом знизу, вони також досить суб'єктивні, більш того, через військову цензуру їх автор не міг писати про всі моменти свого життя. Однак, вони також дають розуміння про те, як почував себе німецький солдат на окупованій території та у траншеях на французькій землі. Розглядаючи мемуари Генерала Брусилова, потрібно також розуміти, що він був учасником подій на Східному фронті війни, тому й висвітлював картину саме Східного фронту, однак, використання його мемуарів дає нам розуміння. Модернізувалася армія Німеччини на протилежній ділянці фронту, як події Західного фронту вплинули на події Східного фронту, та навпаки. Ці мемуари висвітлюють позиції до війни «зверху».

Аналіз літератури. Література використана в роботі є неоднорідною, через включення, як представників Західної школи так і Східної.

Тематика Першої світової війни цікавить дуже багатьох істориків, як за радянських часів, так і вже сучасних вчених: Бартош. Крушинський, Джон Кіган, Макс Гейстінгс, Д. В. Вержховський, А. М. Зайончковський. Д. Кіган розглянув історію усієї війни, з впливом бойових дій та країн на перебіг цього конфлікту. М. Гейстінгс в своїй праці зосередився на розкритті катастрофи 1914 р., вплив війни на суспільство перших поразок, перемог та смертей у цій війні. Полковник Д. В. Вержховський, як військовий висвітлює проблему Першої світової війни лише з військового погляду, також він робить особливу увагу на спорядженні військовослужбовців, однак, цей розділ його роботи є політично ангажованим, так оснащення царської армії є найкращим в світі, та випереджувало, як оснащення союзників так і супротивників, що не є правдою. В праці А. М. Зайончковського також відчувається ідеологічна забарвленість, так в ній Перша світова війна неодноразово називається «імперіалістичною», автор часто посилається на праці Леніна, що також не є правильним. Особливої уваги також заслуговує, праця Б. Крушинського, він в своїй праці висвітлив шлях 10-ї піхотної дивізії армії Кайзерівської Німеччини на Західному фронті,

ця робота є важливою, для демонстрування модернізації армії Німеччини в середині війни

Однак, проблема Західного фронту в радянській літературі представлена погано, через це основою в моєму дослідженні стала саме іноземна література. Для європейців «Велика війна» стала випробування та розділила їх життя на до та після, тому проблема цієї війни та переосмислення цієї війни навіть зараз в європейському суспільстві стоїть гостро.

Також, окремо слід розглянути науковий здобуток української діаспори в Канаді. Саме завдяки українським дослідникам в Канаді, маємо можливість ознайомитись з досить повними списками етнічних українців, котрі приймали участь в бойових діях, їх вкладом в перебіг бойових дій на Західному фронті Першої світової війни в складі армії Канади.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів та висновків. Перший розділ присвячений довоєнній підготовці основних країн учасниць на західному фронті, другий розділ присвячений бойовим діям з початку війни до кінця 1918 року.

РОЗДІЛ 1. ФРАНЦІЯ, ВЕЛИКОБРИТАНІЯ ТА НІМЕЧЧИНА НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Підготовка до війни що наближалася до Європи займала не тільки уми військового командування але й політиків, промисловців, інженерів саме тому країни на передодні війни активно готувалися до її початку. Етап підготовки до війни є важливим чинником, котрий впливає на її результати. Перша світова війна та її перебіг на початку базувався на довоєнних планах та технологіях. Саме тому важливо розглянути стан основних країн учасниць битв на Західному фронті.

1.1. Франція напередодні Першої світової війни. Третя республіка, яка вступила в Першу світову війну на боці Антанти, мала реваншистські плани стосовно конфлікту. Після поразки у Франко-пруській війні Франція втратила провінції Альзас та Лотарингію і зазнала приниження з боку Німеччини. Ці територіальні втрати та пониження національного престижу спричинили гостру підтримку армії в Франції. Однак, демократична система Франції призводила до різних поглядів і підтримки щодо війни в армії та серед населення. Різні політичні партії мали вплив на настрої військових сил та підтримку війни. Це створювало неоднорідність у підтримці армії.

У порівнянні зі своїми супротивником на сході, французька армія була технічно менш забезпеченою. Бракувало артилерії, як польової, так і важкої, а також радіозв'язку. Ці технічні недоліки ставили армію у менш вигідне становище на полі бою. Однак, однією з основних проблем французької армії була нестача солдатських кадрів. Бракувало резервів людських ресурсів для мобілізації. Уряд Франції намагався компенсувати цей розрив, збільшуючи термін служби в армії. За реформою 1905 р. всі молоді французькі громадяни проходили мобілізацію і служили строком 2 роки. У 1913 р. цей термін було збільшено до 3 років: «Проблема резервів займала думки французьких військових керівників протягом усього першого десятиліття ХХ століття. Тим

часом, німецькі генерали вирішували завдання максимально швидкого переміщення великої кількості військ до обраного театру воєнних дій, французькі стратеги ламали голови над тим, як досягти необхідної чисельності армії» [8, с. 65].

Однак, важливою частиною французької армії був її генеральний штаб, який був на високому рівні готовий до ведення тогочасної війни: Французький генеральний штаб виявився важливою складовою частиною французької армії на початку Першої світової війни. Вони мали високий рівень підготовки та готовність до ведення тогочасної війни. Французька воєнна доктрина розвинулася самостійно і відрізнялася від германських поглядів. Вона базувалася на методах XIX століття ведення операцій та битв з глибини, а також на вмінні маневрувати великими силами та готовими резервами у відповідний момент. Французькі війська намагалися створити умови для маневрування всією масою сил, залишаючи достатні стратегічні проміжки між арміями. Вони підтримували ідею необхідності початкового з'ясування ситуації, а потім ведення головної маси сил для рішучого контрудару. Тому, під час стратегічної підготовки операцій, вони розміщували глибокі оборонні позиції. У французькій армії не лише не культивували ворожої зустрічної битви, але навіть не передбачали її в польовому уставі. Це свідчить про те, що їхня доктрина базувалася на більш гнучкому та маневровому підході до ведення бойових дій. Такий підхід генерального штабу відображав їхнє бажання досягти переваги на полі бою шляхом використання стратегічних маневрів та точкових контрударів, а не через прямі сутички у великому масштабі. Це було характерною особливістю французької армії та генерального штабу на початку Першої світової війни.

Також, ефективна логістика була критично важливою складовою французької стратегії на початку Першої світової війни. Здатність забезпечувати постачання військ та підтримувати їх на передовій мала вирішальне значення для успіху бойових операцій. Французька армія широко

використовувала автотранспорт для перевезення військових засобів, обладнання, а також для доставки підкріплення та припасів. Використання автотранспорту дозволяло швидше розгортання військ та забезпечувало їхню мобільність на полі бою. Це було особливо важливо в умовах динамічних бойових дій, коли швидкість переміщення мала стратегічне значення. Крім того, використання коней також відіграло важливу роль у логістиці французької армії. Коні використовувалися для перевезення вантажів, а також для транспортування солдатів та матеріальних запасів на великі відстані, де автотранспорт мав обмежену доступність або не міг пройти. Коні дозволяли перевозити важкі вантажі по непрохідних ділянках терену та забезпечували гнучкість армії. Завдяки добре організованій та функціонуючій логістиці, французька армія мала здатність оперативно реагувати на зміни у бойовій ситуації, забезпечувати війська необхідними ресурсами та підтримувати їх в ефективному стані на тривалих ділянках фронту, це дозволяло їм активно діяти та використовувати свої стратегічні переваги у бойових операціях.

«Свій метод забезпечення маневрування масових армій з глибини, французи гарантували потужною мережею залізничних шляхів та розуміння необхідності широкого застосування автотранспорту на театрі війни, розвиток якого вони розпочали першими серед усіх європейських держав і досягли великих результатів» - [6, с. 3].

Звісно, як інші країни-учасниці Великої війни Французьке генеральне командування розроблювало плани на ведення війни зі своїми потенціальними супротивниками, розробка цього військового почалася ще в 1880-х рр. XIX -ст., однак цей план багаторазово переписувався та перероблявся. А в квітні 1913 р. було прийнято остаточний план ведення війни, за яким стояв Генерал Жозеф Жофр, а номер плану на той момент XVII. Основою задачею для війська у цьому плані було наступом в лоб розгромити німецькі війська в Альзасі та Лотарингії. Причин для змін плану було достатньо, одною з основних було

нестача людських резервів для ведення тривалої війни, також уряд правого толку також підштовхувало армії для ведення війни проти Німеччини.

Також, розглядаючи період підготовки до війни, слід розглянути економіку Франції. На передодні Першої світової війни економіка Франції дійсно стояла перед рядом проблем. В порівнянні з Великобританією та Німеччиною, вона відставала як у масштабі виробництва, так і у якості продукції. Тут слід зосередитися, на головному опоненті Франції, а саме Німеччині. Вона на той час була однією з провідних промислових держав світу, що мала розвинуту важку промисловість, потужну сталеву промисловість та розвинену хімічну галузь, що в свою чергу давала їй можливість оснащувати свої війська великої кількістю артилерії та іншою зброєю. Однією з головних проблем економіки Франції була її недостатня масштабність і концентрація виробництва. Великі промислові підприємства переважно зосереджувалися на Північному сході країни, особливо в регіоні Парижа. Це ставило їх у небезпечне положення у випадку війни, оскільки Німеччина могла швидко проникнути на цю територію. Також слід зазначити, що французька економіка була менш промислово розвиненою порівняно з Німеччиною. Французький промисловий сектор був менш розвиненим, особливо в сталепрокатній, машинобудуванні та хімічній промисловості. Це ставило Францію в не вигідне положення у військовому вимірі, оскільки ефективне ведення війни вимагало потужного промислового потенціалу для виробництва військової техніки та боєприпасів.

Однак, не дивлячись на ці обмеження, Франція розпочала мобілізацію своєї економіки на підготовку до війни. Уряд вживав заходів для залучення додаткових ресурсів та збільшення виробництва боєприпасів. Було запроваджено військову економіку, що передбачала контроль за виробництвом та розподілом матеріалів, розширення воєнних замовлень та залучення робочої сили до військового виробництва. За допомогою мобілізації економіки Франція

змогла збільшити виробництво боєприпасів та забезпечити потреби своїх військ на початку війни.

1.2. Великобританія напередодні Першої світової війни. Армія Великобританії на початку війни мала найменші сили для ведення війни усього 411400 чоловік особового складу, майже в 2 рази менше ніж у Франції та майже в 3 рази менше ніж у Російській Імперії. Загалом на початок війни АЕК, виставляли другорядні завдання для дій на Західному фронті, коли основні дії на себе повинна була узяти французька армія. Однак, не зважаючи на невеликі розміри англійської армія, вона мала достатній бойовий досвід в колоніях та професійний офіцерський та солдатський склад.

«Незнайомство з іншими видами військ у армії було приголомшливим. Однак тривалі строки служби та міцність традицій створювали згуртовані підрозділи. Навчання окремого солдата і частин, аж до батальйону, було добрим. Індивідуальний розвиток окремого солдата, виконання походів і навчання стрільбі стояли на високому рівні. Зброя та спорядження були належного рівня, що дозволяло високо культивувати мистецтво стрільби, і, насправді, за свідченням німців, кулеметний та рушничний вогонь англійців на початку війни був надзвичайно точним» [8, с. 23].

Що стосується англійський флоту, то він мав ключове значення в англійській стратегії. Він був одним з найсильніших флотів у світі того часу і відігравав вирішальну роль у забезпеченні морського перевезення та захисті британських водних територій. Основною метою Англійського флоту було завоювання господарства в Ла-Манші та Північному морі. Це було важливо для контролю над морськими комунікаціями, а також для блокування німецького узбережжя та завдання удару по німецькій торговельній флотилії. Контроль Середземного моря покладалося на французькі ескадри, але Англія також активно сприяла у цьому напрямку.

Англійський флот мав достатню кількість сучасних кораблів, які здатні були конкурувати з німецьким флотом. Військові операції флоту включали

блокаду, охорону конвоїв, рейди на ворожі береги та участь у морських битвах. Завдяки силі та стратегічному розташуванню Англійського флоту, Велика Британія змогла забезпечити контроль над морськими шляхами, що було важливою перевагою для постачання союзників, перевезення військ та обмеження можливостей німецького флоту.

Таким чином, Англійський флот виявився важливим елементом військової стратегії Великої Британії під час Першої світової війни, допомагаючи забезпечити перевагу на морі та сприяючи союзникам у досягненні стратегічного забезпечення та блокади опонентів.

Як і в випадку з Францією слід розглянути економіку Великої Британії, вона, як країни, котра Перша здійснила промислову революцію була в лідерах світової промисловості, хоча, вона також мало певні проблеми.

Основними секторами економіки Великої Британії були промисловість, торгівля та фінанси. Вона була однією з провідних промислових держав світу, зосереджуючи значні виробничі потужності в таких сферах, як текстильна, металургійна, машинобудівна та хімічна промисловість. Британські підприємства були відомі своїм технологічним розвитком та якістю продукції. Проте, перед Першою світовою війною британська економіка також стикалася з деякими викликами. Зокрема, конкуренція з боку Німеччини в певних секторах, наприклад, машинобудуванні, посилювалася. Крім того, деякі економічні проблеми виникали в зв'язку з витратами на обслуговування колоніальної імперії та соціальними програмами. Слід також не забувати, про колоніальні володіння, котрі були найбільш великими в світі, вони включали в себе Африканські володіння, Індію, Канаду, Австралію та Нову Зеландію. Більшість з цих територій також мали своє виробництво та могли споряджати свої армії.

Наприклад, Канада відіграла важливу роль у Першій світовій війні, як джерело військових сил і матеріалів. Українці, які перебували в Канаді, також долучилися до зусиль країни у цьому конфлікті. Крім поставок зброї і спорядження, Канада забезпечувала фронт важливими ресурсами, такими як

деревина і будівельні матеріали, необхідні для армій. Від самого початку війни Канада мобілізувала свої сили та розпочала підготовку військ для відправки на допомогу Метрополії. Українська спільнота в Канаді також активно долучилася до протистояння. Українці добровільно приєднувалися до канадських військових формувань і брали участь у бойових операціях на Західному фронті. Так, Митрополит Микита Будка звернувся до українців в Канаді, призиваючи їх стати на захист країни: «...тому що ця країна прийняла нас, надала захист під прапором свободи Британської імперії, де ми знайшли не лише хліб, але й скарби духовного розвитку» [23, с., 30].

1.3 Німеччина напередодні Першої світової війни. Кайзерівська Німеччина, яка вступила в Першу світову війну мала одну з найпідготовленіших армій серед всіх країн учасниць. Також Німеччина мала дуже мілітаризовану політику, яка демонструвала Німецьку Імперію серед ворогів, яка лише бореться за місце під сонцем, між Великими державами, які не хочуть бачити заслужено сильну Німеччину, що відіграло позитивну роль, щодо підготовки населення до війни. Однак з зв'язку з тим, що Кайзерівська Німеччина була в центрі Європи, вона мала скрутне становище що до розположення своїх супротивників, з заходу проти неї готова була виступити Французька Республіка, на сході протяжний фронт з Російською імперією, що потребувало від німецької армії колосальних напружень для ведення ефективних боїв проти двох країн одночасно, тому в своєму плані Німеччина робила ставку на швидкий розгром Франції та швидку ротацію військ на схід.

Вступивши у Першу світову війну Німеччина також не мала достатньої кількості боєприпасів для ведення довготривалої війни, однак в Германії були підготовлені плани, щодо мобілізації економіки та промисловості, тому підвищення випуску боєприпасів для країни не було проблемою такої ж величини, як у інших країн.

Слід також сказати, що німецька армія на цей момент часу мала найбільшу кількість артилерії, як серед своїх союзників, так і супротивників.

Перед війною Німецька армія налічувала 7312 легких гармат і 2076 важких гармат, проти приблизно 4000 легких і 700 важких гармат на озброєнні Англії, Франції та Бельгії [8, с. 11]. Така кількість артилерії позитивно позначиться на можливостях німецької армії, зокрема в Бельгії, де німецька армія в достатньо короткі строки спромоглась знищити бельгійські фортифікації.

Слід також сказати, що на початку Першої світової війни німецька армія володіла значною кількістю артилерії, що дало їй перевагу над багатьма своїми союзниками та супротивниками. Перед війною Німецька армія налічувала 7312 легких гармат і 2076 важких гармат, проти приблизно 4000 легких і 700 важких гармат на озброєнні Англії, Франції та Бельгії. [8, с. 11]. Ця значна кількість артилерії надала німецькій армії перевагу в багатьох бойових ситуаціях. Зокрема, в Бельгії, німецька армія швидко знищила бельгійські фортифікації завдяки своїй потужній артилерійській підтримці. Артилерія грала важливу роль у веденні наступальних операцій та підтримці піхоти. Збільшена кількість артилерії у німецькій армії сприяла підвищенню її вогневої потужності та здатності контролювати бойові дії на різних ділянках фронту. Проте, варто враховувати, що кількість артилерії не є єдиним фактором успіху армії, і ефективне використання цієї артилерії вимагає високої координації з іншими видами військ і достатню кількість солдат і офіцерів для її обслуговування.

Офіцерські та солдатські кадри Німеччини були підготовлені, дисципліновані та мотивовані на ведення війни. Німецька система військової підготовки включала жорсткі вимоги до фізичної та психологічної готовності військовослужбовців. Офіцери проходили довготривалу інтенсивну підготовку, включаючи навчання тактиці, стрільбі, командні навички та лідерство. Солдати також отримували інтенсивне навчання.

Важливо зазначити, що хоча Німеччина мала досить якісні кадри, вона була ними обмежена, а це означало, що вона мала обмежені можливості для масштабного збільшення своїх військових сил. У ході війни Німеччина також була здатна тренувати нових офіцерів та готувати своїх солдатів. Це дозволило

їй зберігати якісні кадри протягом тривалого конфлікту. Проте, завдяки підготовленим кадрам і високому рівню дисципліни, німецька армія змогла зберігати високу бойову ефективність та продовжувати свої операції протягом тривалого часу: «Опорою німецької армії був згуртований, однорідний офіцерський та унтер-офіцерський склад. Він був настільки чисельним, що під час війни міг частково обслуговувати й союзні армії.» [5, с. 21].

Германський генеральний військовий штаб розумів необхідність уникнення довготривалої війни на два фронти з Росією та Францією. Це стало однією з ключових речей, які лежали в основі німецького плану ведення війни. План Шліффена був розроблений генералом Альфредом фон Шліффеном, який був начальником німецького генерального штабу з 1891 до 1906 року. Він визнавав, що у разі війни Німеччина має двох сильних супротивників - Францію та Росію, які можуть об'єднатися та атакувати Німеччину з обох боків. Тому план Шліффена передбачав швидке та рішуче удар по Франції, з метою розгрому її військ та здобуття перемоги перед тим, як Росія зможе повністю мобілізувати свою армію.

Основною ідеєю плану Шліффена було виконання обхідного руху навколо лівого флангу французької оборони через Люксембург та Бельгію. Це дозволяло німецьким військам обійти міцні фортифікаційні системи на східному кордоні Франції і прорватись у глибину її території. План передбачав масову мобілізацію та швидкий рух німецьких військ, використання залізниць для оперативного пересування та концентрації сил на рішучих напрямках.

Російському фронту відводилася другорядна роль у німецькому плані, проте це не означало, що він був знехтуваний. Німці прагнули нанести певні втрати Російській Імперії, утримуючи оборону та здійснюючи обмежені наступальні операції. Це давало німецькій армії час для швидкого розгрому Франції та уникнення довготривалого конфлікту на двох фронтах.

Німецька армія на початок війни мала таку розстановку військ: «Проти Франції в головній групі, на північ від Меца, мали діяти 26,5 армійських

корпусів, 11 кавалерійських дивізій і 17 піхотних бригад, на допоміжному напрямку - 8 корпусів і 3 кавалерійські дивізії. Проти Росії в Східній Пруссії було сконцентровано 4 корпуси, 1 кавалерійська дивізія, певна кількість фортових гарнізонів та піхотних бригад. Один корпус розгортався в Сілезії для зв'язку з австро-угорською армією» [5, с. 11].

Отже, підбиваючи підсумки, можна загалом сказати, що підготовка до Першої світової війни мала велике значення у всіх Європейських країнах. Кожна країна вкладала значні зусилля в розширення своїх військових сил, розвиток зброї та військової технології. Однак, ніхто не передбачав, наскільки довготривалим і руйнівним стане конфлікт, який охопив майже весь світ. Це вказує на те, що всі зусилля супротивників підготуватися до війни були недостатніми і не враховували всіх можливих наслідків. Багато проблем, з якими стикалися країни під час війни, були наслідком недостатньої підготовки і недооцінки масштабів конфлікту. У цілому, Перша світова війна показала необхідність комплексної підготовки до війни, враховуючи всі можливі наслідки та сценарії розвитку подій. Вона стала важливим уроком для майбутніх конфліктів і сприяла подальшому розвитку військової науки і стратегії.

РОЗДІЛ 2. БОЙОВІ ДІЇ МІЖ АНТАНТОЮ ТА НІМЕЧЧИНОЮ

Перша світова війна, котра почалася 1 серпня стала конфліктом, котрий повністю змінив військове мистецтво та розбив історію всього світу на до та після. Наслідки «Великої війни» позначилися не тільки на військовому мистецтві але й на кожній ланці життя людей та країн.

2.1. Початок війни. Перша світова війна – епохальний конфлікт, військовий конфлікт, який розділив Європу на до та після. Привидом до цієї війни стало вбивство 28 червня наслідника Австро-Угорського престолу Франца Фердинанда, однак причини були куди більш глобальні, аніж династична криза в Австро-Угорщині. Саме вбивство Фердинанда було проведено членами сербської терористичної організації «Чорна рука», яка прагнула відокремити сербські землі від Австро-Угорщини та створити «Велику Сербію».

Однак, після його вбивства події розвивалися куди повільніше, Австрійський уряд не міг почати рішуче діяти. Причин на то було декілька, страх щодо порушення балансу в Імперії, та намагання перестрахуватися. Через такі дії Австрійського уряду ультиматум до Сербії було відправлено лише 23 липня. Важливо наголосити, що через дуже повільні дії Австро-Угорщини дали змогу Сербії заручитися підтримкою царя, та розпочати свою мобілізацію, Росія також розпочинала мобілізацію. Останні надії на мирне вирішення конфлікту без втягнення великих країн зникла. І оголошення війни Сербії станеться 28 липня, однак: «Вже пролунали постріли - правда, з одного боку, оскільки австрійці відкрили вогонь по сербам, які надто наблизилися до кордону, і міністр закордонних справ запропонував розглядати цей інцидент як воєнний акт» [8, с. 99].

Мобілізація Російської Імперії спровокувало на цей поступок Австро-Угорську мобілізацію, як за принципом доміно до цього долучилися інші великі країни. Цей процес швидко привів до вступу великих країн у війну. Наприклад,

німецька імперія побачила російську мобілізацію як загрозу та відповіла власною мобілізацією, після чого втягнула Францію в конфлікт через воєнний план Шліффена. Згодом, 4 серпня 1914 року, Німеччина вторглася до Бельгії, порушивши нейтралітет цієї країни, що послужило приводом для Великобританії оголосити війну Німеччині. Таким чином, 12 серпня 1914 року Великобританія вступила в першу світову війну, а інші великі країни, такі як Франція, Росія вже були залучені до конфлікту. Мобілізація країн-учасниць війни привела до ескалації конфлікту та його перетворення в загальну війну.

Вступ країн у війну тягнув за собою мобілізації війська, яке в більшості своїй супроводжувалося святкуванням та піснями, більшість людей гадало, що війна швидко закінчиться, хтось вважав війну «невеликою прогулянкою». Головне занепокоєння у селян було те, що через мобілізацію не було тих, хто мав би прибрати врожай. Так наприклад зустрічали війну у французькому містечку Сен-Лу: «Вчитель закричав, щоб дзвонили у набат. Усі зібралися в ратуші, кинувши поля у розпал прибирання. "Коли їдеш?" - запитували одне одного селяни. "Через два дні". - "Через три". - "А я через 25". - "О, то тобі й їхати не доведеться - ми вже повернемося до того часу..."» [17, с. 141]. Такі переможні настрої також торкнулися і армії. Більшість саме кадрових військових, мали за намір у цій війні помститися за поразку у Франко-пруській війні: «О шостій годині ранку, навіть без сигналу, поїзд повільно рушив з місця. В цей момент зовсім несподівано, ніби полум'я, що зайняло від тліючого вугілля, з тисяч гортаней вирвалася "Марсельєза". Усі чоловіки стояли біля вікон вагонів і махали кепками. Люди на платформах та в сусідніх поїздах махали у відповідь... Товпи натовпу збиралися на кожній станції, біля кожного шлагбауму, біля кожного вікна. З усіх боків лунали крики: "Слава Франції! Слава армії!" Люди махали хустками і рушниками. Жінки надсиляли повітряні поцілунки і обприскували наш поїзд квітами. Молоді люди кричали у відповідь: "До побачення! До скорої зустрічі!" [8, с. 116].

Початок Першої світової війни був справді результатом складного комплексу подій та політичних взаємодій між країнами. Убивство наслідника австро-угорської корони Архідука Франца Фердинанда в Сараєві 28 червня 1914 року стало каталізатором подальших подій, які привели до загострення конфлікту. Але важливо підкреслити, що причини війни були глибше і ширше, і вона не може бути обвинувачена тільки однією стороною чи блоком. У період до початку війни було багато політичних та територіальних конфліктів, націоналістичних амбіцій та збройних гонок між державами. Країни впадали у забобонні націоналістичні настрої, а пропаганда масово маніпулювала громадською думкою. Загальне напруження в Європі та конкуренція між великими країнами дійсно сприяли ескалації конфлікту.

Отже, варто розуміти, що Перша світова війна була результатом складної міжнародної ситуації, в якій велику роль відіграли політичні, соціальні та націоналістичні фактори. Вона стала катастрофою для мільйонів людей та мала довготривалі наслідки для всього світу.

2.2. Перебіг подій 1914 року. Після початку війни армії та народ у великих країнах проявили ентузіазм та патріотизм. Масова мобілізація викликала великий рух військових сил до фронту. Прибуваючи на прифронтові залізничні станції, військові формування розгорталася для подальшого пішого переходу. Згадане розгортання дивізій на марші до 20 км негативно позначилося на їх мобільності. Довгий шеренговий марш змушував військові формування розтягуватися на значні відстані, що ускладнювало їх рух та координацію. Це стало одним з викликів, з якими зіткнулися армії в початковій стадії війни. Французька армія розташовувалася переважно на західному кордоні з Німеччиною.. У цей час німецькі сили розгорнулися для удару по Бельгії та Люксембурзькому Герцогству.

Німецьке військове командування розуміло, що війна з Бельгією може затягнути виконання плану, причиною цього була річка Мьоз та система важких укріплень, які прикривали бельгійсько-німецький кордон, тому вже 2

серпня в 7 годин вечора бельгійській міністр іноземних справ отримав ноту, на яку мав дати остаточну відповідь через 12 годин. Німецька дипломатична нота мала на меті дипломатією досягти використання бельгійської території для маневрів своєї армії. Зокрема, для того щоб обґрунтувати свої дії, німецький уряд погрожував бельгійському уряду тим, що французькі війська, нібито, будуть намагатися спрямувати удар на Маас через Намюр та Живе. Також, уряд Німеччини гарантував, що незалежність Бельгії, не дивлячись на вхід до її території німецької армії буде гарантовано. Також уряд Кайзерівської Німеччини гарантував, що всі втрати, котрі будуть нанесені Бельгії в ході війни буде компенсовано в грошових видатках Німеччиною. Також, дипломатична нота до Бельгії містила скриті погрози, а саме: «У випадку, якщо Бельгія виступить вороже до німецьких військ і особливо якщо створить перешкоди їхньому просуванню шляхом опору укріпленням на Маасі або руйнуванням доріг, залізниць, тунелів або інших штучних споруд, Німеччина буде змушена розглядати Бельгію як ворога. У цьому випадку Німеччина не братиме на себе жодних зобов'язань стосовно Королівства, але врешті-решт вирішить взаємовідносини обох країн силами зброї» [11, с. 181].

Вже 3 серпня Бельгійський уряд дав стриману відповідь Німеччині, що не буде порушувати свій нейтралітет і буде захищати свою незалежність проти кожного, хто перетне кордон країни. Також, Король Альберт I Бельгії віддав наказ Генералу Жерару Леману командуючого фортами Льежу до останнього утримувати позиції, які були їм довірені.

Невдоволенні такою відповіддю ранком 4 серпня 1914 року німецькі війська перетнули кордон Бельгії, порушивши її нейтралітет. Однак, бельгійські війська, включаючи форти Льежу, утримували свої позиції наполегливо і намагалися протистояти німецькій армії. Перші удари німецьких військ на бельгійські оборонні позиції справді не принесли очікуваних результатів. Бельгійці використовували свої фортифікації та географічні переваги для того, щоб утримати німецький наступ. Німецькі війська не могли взяти штурмом

важкі бельгійські укріплення, а артилерія, яка мала місце в німецьких військах на той момент не могла завдати шкоди їм. Так описує результати бою за 5-6 серпня солдат бельгійської армії: «Німці йшли на нас плече до плеча, ланцюгом за ланцюгом. Ми стріляли в них, і вони падали на тіла попередніх убитих, утворюючи страшну барикаду з мертвих і поранених» [8, с. 136] Однак, становище стрімко змінилося, коли німецьким військам в допомогу були відправлені важкі 420-мм артилерійські гармати «Велика Берта», які без значних зусиль руйнували Бельгійські форти. Так вже після прибуття однієї такої гаубиці до великого форту «Понтісс» за день цей форт було зруйновано, та захоплено. Згодом вже 16 серпня укріплений район Льеж було захоплено німцями.

Паралельно з цими подіями згідно плану XVII французькі війська починають наступ на окуповані Німеччиною після франко-пруської війни Ельзас та Лотарингію. За спогадами французького генерала Жозефа Жоффра він видив таку директиву 8 серпня: «Після уважного розгляду всіх можливостей, 8 серпня армії було передано рішення "шукати сутички всіма об'єднаними силами, опираючись на праве крило, розташоване на Рейні". Щоб краще орієнтувати виконавців щодо передбачуваного застосування плану і обстановки, в якій знаходитиметься противник на момент його виконання, було спеціально зазначено, що ліве крило всього розташування, за необхідності, буде відступати назад, щоб уникнути зіткнення, яке може стати вирішальним для однієї з армій, до того як інші зможуть її підтримати; і навпаки, ліве крило буде продовжувати просуватися вперед, якщо праве крило противника затримається біля Льежа або рухатиметься на південь...» [11 с. 63] В перші дні французький наступ проходив успішно, захоплюючи, німецькі війська не надавали сильного спротиву. За цей час військам Франції вдалось перейти майже 40 км на німецьку територію, к 18 серпню німецькі війська дали значну відсіч, а вже 20 числа німецькі війська перейшли в контратаку. Використовуючи важку артилерію, німці методично подавляли французькі батареї, а після піхотою

наносили удар про французьким частинам. Зв'язку з тим, що війська супротивника наносили важкі удари французам, було віддано указ, відступити за річку Мерт, тобто на позиції з яких французи починали наступ.

Тим часом німецьки війська продовжували діяти на території Бельгії, просуваючись вперед їм вдалося 24 серпня захопити бельгійський Намюр. Однак, на зустріч німецьким військами йшли французьки та англійськи частини. Так, французьки 3 та 4 армії отримали можливість наказ наступати на південь Бельгії, щоб завадити німецьким військам, однак порядок в якому діяли французи був уразливі до ударів по флангах. Тому 22 серпня, після бойової зустрічі між військами німці використовуючи розрив між французькими арміями німці вдало перейшли в наступ, розбиваючи французьки порядки та обертаючи їх в течу, важки втрати у 4-й французький армії понесли війська Іноземного легіону. Ці війська єдині у своїй армії досягли якогось успіху, однак ціна успіху залишалася високою, так до вечора 22 серпня 3-й полк легіону втратив вбитими та пораненими 11000 чоловік з 15000 усього особового складу. Однак, на цьому невдачі французької армії не завершувалися, так наприклад 5-та французька армія намагаючись прикрити свої позиції не впоралися, причиною невдачі на цей час стало застарілість та неточність карт, так наприклад по інформації з карт необхідно було прикрити один міст через ріку, однак таких мостів на територію, яку повинна була утримувати 5-та армія, було 8. Така фатальна помилка привела до того, що німці в багатьох позиціях змогли форсувати ріку, більш того намагаючись закрити прориви німців французи пішли в контратаку де стрімко були розбиті та понесли важкі втрати. Так описував ці події майбутній президент П'ятої французької республіки на той момент ще лейтенант Шарль де Голь: «...щось сильно вдарило мене по коліну, наче биче. Я спотикнувся і впав, на мене впав сержант Дебю, повністю вбитий. Пулі швидким градом засипали навколо. Я чув, як вони заглушеним звуком вдаряють убитих і поранених, що лежали поруч. Мені вдалося вирватися з-під тіл - мертвих або на межі того» [13, с. 217].

Кращих результатів досягли британці, широко використовуючи знання отриманих в ході колоніальних війн вони, як і солдати французького легіону, досягли успіху змогли втримати свої позиції та нанесли німцям важкі втрати, після чого по наказу організовано відступили. Однак, цей успіх не міг компенсувати розгромне становище на фронті в цілому. Сили Антанти почали відступати.

Відхід військ Антанти не був панічною втечею, сили Антанти завдавали армії кайзера важкі удари, так 29 серпня французькі війська 5-ї армії завдали важкого удару німецькій армії, не останню роль в битві при Сен-Кантене зіграла роль генерала Франше де Еспере, котрий своїм особистим прикладом підтримував бойовий дух своїх солдат 3-го та 10-го корпусу 5-ї армії, та енергійно командував своїми військами. Однак, все одно війська Антанти відступали до Парижу, для Німеччини наставав час все або нічого, однак з кожним пройденим кілометром німецькі армії відривалися від своїх логістичних центрів, війська розсіювалися по фронті. Для сил Антанти була можливість нанести німцям важку поразку під Парижем: «Французське вище командування, незважаючи на невдалий початок армії Монюра, не могло відмовитися від задуму використати найслабше місце німецького маневру. Але криза на фронті посилювалася в ці дні з турботами про долю Парижа. Париж вважався фортецею сучасного типу зі значним гарнізоном. Фортеця складалася з 4 укріплених ліній, з яких зовнішній пояс, з довжиною до 200 км, мав 22 форти і 31 редут, а також батареї, розташовані переважно на правому березі р. Сена. За станом фортифікаційних споруд та озброєння фортеця не могла протистояти сучасній артилерії і взагалі не була готова до оборони. Гарнізон фортеці на 5 вересня складався з 5½ територіальних дивізій і 1 морської бригади, які мали обмежену боєздатність» [6, с. 113].

Отже, через відхід сил Антанти німці майже в притул наблизилися до Парижу, витягнув свої війська зі сходу на захід в Нідерландів до Парижу, що негативно відкладалися на кількості сил Німецьких військ. Генерали активно

доробляли плани та готувалися до вирішального етапу, остаточним рішенням було прийняти французький план наступу. Цей план передбачав нанести дві атаки, та один відволікаючий удар. Передбачалося, що основний наступ будуть наносити англійські 6-та англійська та 5-ята французькі армії, їх супротивниками повинні були стати 1-ша та 2-га німецькі армії в районі Морена. Допоміжні удари відводилися нанести французам, так 3-тя армія наносила удар західніше Вердена. Центральне угруповання французів, котре складалося з 9-ої армії Фоша та 4-ої армії Лангль-де-Карі повинні були нанести охоплюючий удар від Нижньої Марни до Аргону. Однак, в той самий момент, коли рішення Антанти було прийнято, німці дізналися про маневрування військи, а тому зуміли підготуватися. 1-ша та 2-га німецькі армії 4 вересня прийняли приказ, котрий зупиняв їх просування до Парижу, а замість того прийняли захисну формацію. [17, с. 118] І вже 5 вересня війська супротивників зав'язали нову битву, бойові частини французів зіткнулися з німецькими військами за день від намічених планів Генерала Жоффра, почалася битва на Марні. З початком битви сили Антанти не могли розбити сили Німецької сили, вони несли втрати та поразки положення було критичним на 9 вересня, здавалося, що сили Германії можуть виконати план Шліффена, однак негаданий спротив армії Фердинанда Фоша та слідуючи за цим контратаки показали, що не все втрачено для сил Антанти, цей шаг та паніка в німецьких штабах, їх сили відрізані спонукали німців помилково віддати накази про відступ.

Так Генерал Хенч отримавши звіт від повітряної розвідки та думаючи, що загалом позиції союзників на цьому напрямку гірші, ніж вони були насправді, видав наказ 1-й армії відступати у напрямку Суассона та Фіма з додатком, що якщо ситуація буде критичною то відступати до Ля-Феру та Лаону. Такий наказ викликав шквал заперечень між Хенчем та його штабом. Однак, він заперечив всі доводи штабу, послався на доводів від головного командування. Також, він також дав невірну характеристику 2-ї армії генерала Бюлова . Таким чином від

аргументував свій приказ до відступу [17, с. 130]. Марнська битва була виграна, однак подальші хід вперед військ Антанти було зупинено силами окопів та виритих німецькою армією укриттів. «Але незабаром переслідування з різних причин було зупинено. Супротивник, залишивши у наших руках полонених і матеріальну частину, надає опір, 6-та армія, хоч і зміцнена, безуспішно намагається здійснити тактичний охоплення правого крила німецької армії» [11, с. 153] за описом Жозефа Жоффра.

Фронт почав застигати, війська не мали сили, щоб прорвати такий тип оборони, почався так званий біг до моря. Перехід від мобільної війни до статичних фронтових ліній став характерною рисою воєнного конфлікту. Серія ударів та контр-ударів противників з намаганням зайти один одному в фланг. Після першої хвили наступу та контрнаступу, коли обидві сторони намагалися зайти одна одній в фланг, виникла ситуація, коли ніхто не міг прорвати оборону противника. Проведення великих наступальних операцій стало надзвичайно складним через високий рівень оборонної техніки та тактичних засобів, які були розгорнуті вздовж фронтової лінії. Траншеї, загородження та артилерійське обстрілювання створювали сильну оборону. Наступні атаки та контратаки призводили до великих людських втрат, але мало ефективних переміщень ліній фронту. Таким чином, у період літа-осені 1914 року фронт застиг у траншеях та укриттях, і військові операції перетворилися на виснажливі сутички, де ні одна сторона не змогла досягти значних перемог. Ця статична ситуація тривала протягом багатьох наступних років впродовж війни.

Отже, 1914 рік став переламним роком не тільки в світовій історії, а й в історії в військової думці того часу. Військові операції першого року Першої світової війни показали, що старі методи маневреної війни та швидкого переміщення військ стали неефективними через застосування новітньої артилерії, вогнепальної зброї та оборонних споруд, зокрема колючого дроту.

Застосування артилерії та колючого дроту стало причиною високих втрат серед військових сил. Колючий дріт утруднював переміщення і прорив живої

сили противника, створюючи сталу оборону. Артилерійський вогонь здатний був масово наносити удари по ворожих позиціях, призводячи до великих втрат серед солдатської маси. Проте, вже в 1914 році почали з'являтися нові методи протидії таким оборонним засобам. З'явилися різні види траншей та оборонних споруд, що дозволяли більш ефективно захищатися від артилерійського вогню та перешкоджати руху противника. Було розроблено нові тактики та стратегії, спрямовані на пробивання оборони противника. Основною проблемою для армій того року стала потреба в адаптації військової думки до нових умов ведення війни. Багато з існуючих стратегій та тактик були застарілими і не враховували нових реалій військових конфліктів. Армії шукали нові рішення та засоби, які б дозволили їм ефективніше боротися в умовах статичного фронту та нових оборонних технологій.

Саме недовідання приділення уваги новим засобам атаки призвели до того, що перші в лиці артилерії та колючих дротах повністю перебивали засоби наступу, а саме виключно піхотні, кавалерійські підрозділи у живої сили не було засобів для більш швидкого маневрування та пересування, котрий міг би захистити їх від артилерійського вогню. В зародковому стані були і ВВС у воюючих країнах, на початку війни літаки виконували завдання аеророзвідників, які корегували артилерійський вогонь, а дуелі між пілотами проводилися саме на піхотній вогнепальній зброї (пістолетах, гвинтівках). Літаки не могли наносити достатній урон артилерії, тому саме вона стала королевою битв і тою, хто диктувала хід військових операцій.

2.3. Перебіг подій 1915 року. Положення сил на Західному фронті було статичним, після відступу на Марні. Німецькі війська використовували свою перевагу, вибираючи позиції, де вони могли підготувати укриття та зміцнену оборону. Тим часом їх опоненти, зокрема французькі та британські сили, були змушені діяти в менш вигідних умовах, займаючи позиції фронтом до німців. Через таке положення воюючих сторін німецька оборона була більш підготовлена для виконання своєї задачі.

Загалом німці 1915 рік на Західному фронті планували провести в обороні, перекидаючи сили з Заходу на схід проти Російської Імперії: «Уже в грудні 1914 року Конрад фон Гетцендорф запропонував головному командуванню Німеччини план концентричного наступу на Седлец з півночі та півдня для оточення російських армій у Польщі. Спочатку цей план був відхилений німцями, проте у січні Конрад повторно висловив свою пропозицію про удар на Схід, вже в напрямку з південно-заходу на Львів. Цей план Конрада знайшов підтримку у Гінденбурга, який вказував, що удар з боку Галичини необхідно поєднати з рішучим наступом у Східній Пруссії. В цей раз, під загрозою остаточної втрати союзника, неможливо було відмовити австрійцям у підтримці» [6, с. 210].

На початок 1915 року французький головнокомандувач Жозеф Жоффр взагалі не планував довгого «сидіння» в обороні причин на це було декілька: «Французи не дозволяли собі подібних зручностей. Ворог, який окупував їхню батьківщину, до жовтня 1914 року захопив такі департаменти, як Нор, Па-де-Кале, Сомма, Уаза, Эна, Марна, Арденни, Мез, Мерт і Мозель, а також Вогези - його потрібно було якомога швидше вигнати» [8, с. 283]. Тому Жоффр розділив частки свого фронту на «пасивні» та «активні». Це був важливий стратегічний крок, який дозволяв Жоффру маневрувати своїми резервами і перекидати їх з менш напружених ділянок фронту на активні, де відбувалися наступи або очікувалися значні бойові дії. Це давало можливість французькій армії концентрувати більше сил і ресурсів на важливих напрямках, таких як Шампань. Вони могли обрати найбільш вразливі ділянки фронту для удару і спрямовувати свої сили на них. Подібний підхід використовували й англійські війська, які також планували наступи на визначених ділянках фронту, зокрема на іпрському виступі. Така тактика давала можливість підтримувати тиск на ворога та змінювати динаміку воєнних дій у свою користь.

Перша битва в Шампані почалася ще 20 грудня 1914 року. Жозеф Жоффр армія планувала наступ у Шампані з метою прориву німецьких позицій. Вони

мали чисельну перевагу, але німці були добре організовані і мали міцну систему окопів і траншей. Німці активно захищали свої позиції і зуміли стримати французький наступ. Під час битви в Шампані французька армія зазнала значних втрат і не змогла досягти своїх поставлених цілей. Ця поразка була результатом ефективного німецького опору і складних умов бою в різноманітному рельєфі Шампані: «20 березня французьке вище командування скасувало операцію. У результаті загинули, були поранені або зникли безвісти приблизно 93 000 солдатів, а Четверта армія зуміла захопити лише п'ять квадратних кілометрів території» [30]. Внаслідок поразки в зимовому наступі на Шампані, генерал Жозеф Жофр усвідомив, що французька армія не мала достатнього потенціалу для проведення успішного прориву. Це змусило Жоффра внести корективи у свої плани і стратегію, відмовитись на деякий час від подальших активних бойових дій. Головнокомандуючий на основі отриманого бойового досвіду, видав дві інструкції: «У першому головнокомандуючому наказано було збудувати активні опорні пункти в активних секторах, розташовані таким чином, щоб зона вогню охоплювала територію як спереду, так і з боків. Пасивні зони між активними секторами мали бути обладнані лише спостережними пунктами. Їх захищали потужними колючими загородженнями, але вони утримували вогонь з активних зон» [8, с. 284].

Наступним кроком сил Антанти на західному фронті був англійський удар по Іпру. Німецькі позиції значну перевагу завдяки рельєфу та місцевості, що сприяло точному веденню вогню по позиціях супротивника. Однак, британське командування використовувало тактику зменшення дистанції між позиціями та утримувало в постійному напруженні сили противника, що сприяло підвищенню бойової ефективності для британських сил. Силами 1-ї англійської армії було захоплено селище Нев-Шапель, проте цей локальний успіх було досягнуто дорогою ціною, оскільки британці зазнали втрат понад 12 000 військовослужбовців. Командувач Дуглас Хейг готувався до нового

наступу силами 2-ї англійської армії, але цей удар був зірваний контратакою німецьких військ з використанням хімічної зброї.

Від використання хімічної зброї близько 5000 тисяч військовослужбовців загинуло, між союзниками утворився розрив в який можна було нанести важкий удар, але: «Цей німецький наступ був одним із численних демонстрацій, проведених німецьким головнокомандуванням на різних ділянках обох фронтів, щоб відволікти увагу від головного удару, який готувався в Галичині. Тактичний успіх німців під Іпром був значний, але його не вдалося розвинути через чисельну слабкість 4-ї німецької армії, відсутність резервів на ділянці наступу та ряд помилок німецького командування» [6, с. 250].

Друга Шампанська битва, що відбулася в 1915 році, була останнім великим наступом того року. Підготовка до цієї операції тривала протягом літа 1915 року, а головною метою було прорвати німецьку лінію оборони. Завдяки врахуванню помилок, зроблених у першій Шампанській битві, французькі війська змогли вирішити основні проблеми. Вони мали достатньо артилерії та боєприпасів, а під керівництвом Філіппа Петена, якого в майбутньому називатимуть "Левом Вердену", провели довгу артилерійську підготовку позицій німців, що тривала три дні. Після цього французькі війська піднялися в атаку, вже за 4 дні наступу перша лінія оборони противника була прорвана, війська досягли значного успіху в порівнянні з першою битвою: «Французи вже у перші чотири дні наступу здобули значну кількість в'язнів - близько 18 000 - а також понад 100 німецьких гармат, проте вони не змогли суттєво змінити стратегічну ситуацію на Західному фронті» [30]. Отже, перші дні від прориву були дійсно вдалим для французів, однак, подальший прорив ешелонованої оборони німців стала неможливий, через втрату зв'язку між піхотними підрозділами та артилерійськими загонами.

Ситуація на Західному фронті залишалася патовою, і німецькі позиції, хоч і відсунуті на відстань 3-5 км, витримували напади Антанти. Сили Антанти

зазнали великих втрат при кожній спробі здобути навіть невеличку частинку землі. Ці втрати не могли бути компенсовані, що утруднювало подальше просування на фронті. «На Західному фронті це був невтішний рік для союзників - вони пролили багато крові, але майже нічого не досягли, а перспектива успіху була відкладена до 1916 року» [8, с. 318].

Отже, можна зробити висновок, що 1915 рік був невдалим для сил Антанти на Західному фронті. Наступи, які проводились військами Антанти, не принесли значних успіхів, і навпаки, призвели до важких втрат. Стратегічні завдання німецьких сил можна вважати перевиконаними, оскільки вони змогли витримати оборону і нанести значні втрати супротивнику. Протягом другої битви при Шампані, наприклад, на кожного вбитого німця припадало два французьких військовослужбовця. Безрезультатні наступи Антанти мали свої причини. Перше, німецькі сили мали можливість обирати вигідні позиції для оборони і створювати добре підготовлену ешелоновану оборону. Крім того, стратегічний план оборони, обраний генеральним штабом Німеччини, давав достатньо часу для підготовки оборони, яка змогла зупинити наступ союзницьких сил. По-друге, війська Антанти все ще не мали достатню кількість засобів прориву ешелонованої оборони, зв'язок у військах був поганим та базувався на солдат- посильних та поштових голубів, передача інформації в такий спосіб потребувала багато часу, та була ненадійною, через можливість смерті посильних. Однак, слід додати що у 1915 році масовані артилерійські удари стали важливою складовою операцій на фронті. Ця тактика виявилась ефективною в підготовці до наступальних операцій. Масовані артилерійські удари наносили значний удар по позиціях противника, призводячи до деморалізації та втрат боєздатності його військ. Це забезпечувало перевагу нападаючої сторони. Проте, така тактика мала й свої недоліки. З моменту початку артилерійського обстрілу противник мав змогу спостерігати, де саме буде здійснюватися наступний удар, і він міг підсилити свої позиції резервами. Таким чином, противник мав час і можливість підготуватися до наступного

удару і зміцнити свою оборону. Тактика масованого артилерійського удару мала свої переваги, але й недоліки, які в подальшому враховувалися і удосконалювалися. У результаті цих факторів Антанта не змогла досягти значних успіхів у 1915 році на Західному фронті.

2.4. Перебіг подій 1916 року. Початок 1916 року для німців був не самим оптимістичним, на Західному фронті не було простору для маневру, всі поля бою пролягали через багатокілометрові окопи, траншеї та інші захисні споруди завдати сильного удару по Російській Імперії на сході також не вдалося завдати, становище становилося скрутним, однак, була надія завдати французам важкий удар, знекровити їх армію, щоб повністю вивести Францію з війни. Місце для такого удару було знайдене ним стало місто Верден. Зі стратегічного боку їм можна було пожертвувати, але для французів це було сакральне місто, яке не допустимо втрачати: «...почав концентрувати дивізії, які приведуть "видатний патріотизм" французів до критичної точки» [8, с. 434].

Німецьки війська готувалися до нанесення стрімкого удару по французьким позиціями, було підготовлення 542 одиниці важкої артилерії, 306 польової штурмової артилерії для підтримки штурму, спорядження військовослужбовців було значною мірою підготовлено до сучасної війни: «Реорганізація структури військ та впровадження нових видів зброї були наслідком жорстоких боїв у 1916 році на Західному фронті. У лютому було створено полеві набірні депо в кожній дивізії. У серпні збільшили кількість важких кулеметів до 15 і посилили роти кулеметів у полку. Також у тому місяці були введені сталеві шоломи М1916 в індивідуальне спорядження, що значно підвищило шанси вижити солдатів на фронті. Шолом М1916 захищав голову солдата від уламків і, у деяких випадках, від куль» [9, с. 143]. Після тривалої підготовки, яка була проведена гарно та непомітно для французької армії, німці 21 лютого почали наступ за Верден. Французьки позиції протягом 9 годин бомбардувалися важкою німецькою артилерією, підготовка французів не дала результатів сили республіки танули на очах: «Командир батальйону та всі

командири рот загинули. У моєму батальйоні залишилося близько 180 людей з 600. У мене немає ні боєприпасів, ні провіанту. Що мені робити?» [8, с. 437].

Французам необхідно було діяти швидко, німецьки війська просувалися вперед. Рішення відстоювати північну частину Маасу було прийнято 25 лютого. Філіпп Петен, який отримав командування над Верденом, виконав свою роль в протидії німецькому наступу. Знаний, як один з ідеологів стратегічної оборони, він зміг повернути боєздатність військам. Одним з ключових заходів, які були прийняті, це створення «Священної дороги» (*La Voie Sacrée*). Це була дорога, яка забезпечувала постійну забезпеченість французьких військ, надходження підкріплень, амуніції та іншого необхідного обладнання. Ця дорога стала критичним ланцюгом в підтримці оборони Вердена, оскільки вона дозволяла швидко переміщати резерви і забезпечувати військові потреби. Також, було організовано важку артилерійську допомогу піхотним військам, котрі утримували оборону, саме завдяки цьому війська супротивника почали нести значні втрати, прорив було зупинено. Незважаючи на зупинку прориву німців, французькі втрати були значними. Так 2-го березня 1916 року в полон під час запеклої битви був узятий капітан 10-ї роти Шарль де Голль: «Цей ротний командир, відомий своїми високими інтелектуальними та моральними якостями, у той момент, коли батальйон був під сильним обстрілом і зазнав великих втрат, коли противник наступав на його роту з усіх боків, підняв своїх людей і повів їх у жорстоку атаку, вступивши в безжальний бій. Це було єдине рішення, відповідне до його уявлення про військову честь. Він полишив життя в битві. Цей офіцер був незрівнянним в усіх відношеннях» [13, с. 77].

Розуміючи, що прорив по вузькій частині фронту, та нанесення французам величезних втрат стало неможливим Командувач німецькими військами Фалькенхайн 9 квітня віддав наказ почати наступ широким фронтом. Наступ продовжувався, однак не дивлячись на взяття 7 червня форту Во, німецький прорив був незначним, а втрати були зіставними зі втратами французької армії. Німецькі війська повільно просувалися вперед але 23 червня

ліміт наступу вичерпався, на деякий час фронт застиг. Однак, вже 24 жовтня французькі війська піднялися в контратаку, ця контратака стала можливою завдяки декільком факторам. Перше, війська німців несли високі втрати при просуванні вперед, найбільш підготовленні підрозділи несли втрату, а підкріплення не завжди відповідали досвіду старих солдат. По-друге, чим далі німецькі війська просувалися тим гірше вони отримували спорядження, це було закономірно, бо під постійним артилерійським вогнем та без наявності доріг та залізної дороги доставити спорядження становилася важкою задачею. Третє, постійна ротація сил Франції дала можливість підтримувати бойовий дух солдатів, збивати втому від постійного стресу на фронті, німецькі війська не мали такої можливості. Вдалий контрнаступ дав можливість Франції відбити форт Дуамон, а вже к 15 грудня всі ключові позиції французів на початок битви були відбиті.

Паралельно з початком боїв на Вердені, британське командування при підтримці французьких сил планувало та готувалося до початку нову наступальну операцію. Британська армія під командуванням генерала Дугласа Гейга зосереджувала великі сили і підготовлювала нові військові підрозділи, що склалися з добровольців і рекрутів. Ці підрозділи отримали назву «армія Кітченера» або «Kitchener's Army», на честь генерала Герберта Кітченера, який був міністром військових справ Великої Британії. Армія Кітченера складалася з професійних солдатів, які були натреновані та готові до військових дій. Їх підготовка тривала певний час, оскільки потребувала набору, навчання та формування нових військових підрозділів: «До цієї операції західні держави готувалися протягом 4 місяців, і в ній були задіяні небачені за розмірами бойові засоби, такі як важкі гармати, авіація і значна кількість боєприпасів. Битва на Соммі, що тривала майже 5 місяців, велася з величезною участю новітньої техніки та світової промисловості. До літнього періоду кампанії битва на Соммі відноситься лише до першої її половини» [30]. Основною задачею для британського командування було нанести удар по позиціям німців, прорвати їх

лінію оборони, та відтіснити їх якнайдалі. Виска ставка була зроблена на артилерію, вважалось, що артилерійський вогонь за 3 дні зможе розбити позиції супротивника, а підтримка піхоти під час наступу не залишить ворогам і шансу. Однак, як доповідали передові британські війська та «рейдери», укріплення цілі колюча проволока на місті.

Отже, 1 липня після того, як артвогонь відпрацював британські сили піднялися в атаку: «У наступаючих військах має бути забезпечено рівномірне та впорядкований рух вперед. Вони повинні розташовуватись у ланках, які слідуєть один за одним. Таким чином, кожна наступаюча частина повинна підтримувати ту, що йде попереду» [8, с. 452]. Повторюючи події Шампані та Льежу, британські піхотинці крокували прямо до м'ясорубки. Не зруйновані вогневі позиції німців відкрили вогонь. Втрати британської армії лише за перший день стали 20000 військовослужбовців: «Верден був найдовшою битвою на Західному фронті у 1916 році, але Сомма була найкривавішою; вона забрала майже удвічі більше життів за половину часу, порівняно з Мезмільським млином. У багатьох відношеннях Сомма була типовою битвою на Західному фронті» [30]. Нові атаки не принесли нічого нового, їх результат залишався одним й тим самим. Справжньою несподіванкою для Німців, котрі продовжували втримувати свої позиції, стало використання танків. Британська армія використовувала танки типу Mark I у цій битві. Танки були призначені для підтримки піхоти та прориву німецьких укріплень. Хоча впровадження танків було перспективним, результати їхнього використання були змішаними. Деякі танки зазнали поломок або застрягли в багнюці на полі бою, і їхній вплив на хід битви був обмеженим. Однак деякі танки змогли прорватися через німецькі лінії та сприяли досягненню деяких успіхів британських військ. Однак, загалом битва була провальною для Британії.

Отже, підбиваючи підсумки можна загалом відмітити, що 1916 рік став взаємо не успішним для сил Антанти та Німеччини, два великих наступи, котрі були розпочаті на Західному фронті не принесли реальних результатів, та стали

символами безперспективності «Рішучих наступів». Головними проблемами, які не дали можливість подолати позиційний тупік були тими самими, що і роком раніше, нестача засобів прориву та зв'язку для піхоти. В цей рік, тактика зазнала досить значних змін, війська використовували тактику вогневого валу, так не завжди успішно, однак така тактика давала можливість прикривати наступаючу піхоту та давати їй можливість просуватися вперед. Також, одним з важливих мінусів була тактика довготривалого планування. Ця тактика передбачала діяти за генеральним планом, в якому все розписували кожен хвилину наступу, хоча цей давала можливість заздалегідь планувати операції на декілька днів вперед, частіше за все план руйнувався вже через лічені години, а отже в суті своїй були не ефективними. Усе це призвело до продовження патової ситуації на Західному фронті в 1916 році, коли жодна сторона не змогла досягти значного прогресу. Цей рік став важливим етапом у вдосконаленні тактики та стратегії військових операцій, а його невдачі і високі втрати виявили недоліки нових тактичних та технічних засобів, нові виклики та старі проблеми мали можливість вирішитися в наступному році.

2.5. Перебіг подій 1917 року. Четвертий рік війни, як для країн Антанти так і для країн Троїстого союзу міг стати переломним роком війни, сухопутні війська отримали безцінний досвід трьох минулих років. Для багатьох країн це був час переосмислення та перебудови своїх військових стратегій. В Німеччині зміни в командуванні стали необхідні після серії поразок, і Еріх фон Фалькенгайн був знятий з посади. На його місце прийшов Пауль фон Гінденбург, який вже зарекомендував себе успішним командувачем на Східному фронті та приніс поразку Російській Імперії в початкових етапах війни. У Франції також відбулися зміни в командуванні. Жоффер, старіючий командувач, був замінений більш енергійним та агресивним Робером Нівелем. Це було зроблено з метою оживити французькі війська та змінити течію війни. Щодо Великобританії, зміна командувача сталася як збіг обставин, пов'язаний зі смертю військового міністра лорда Кітченера. Це також відкрило можливість

для нових командувачів та стратегій. Зміни в командуванні були спрямовані на вдосконалення стратегій та підвищення ефективності воєнних операцій. Кожна країна намагалася адаптуватися до нових умов війни та використовувати набутий досвід для досягнення переваги над супротивником.

Також важливо розуміти, що постійні тяготи війни та стрес впливали на моральний стан як військових, так і цивільного населення воюючих країн. Продовження військових дій, постійні загрози та втрати вбивали надію та викликали відчуття безперспективності. Матеріальна скрута також грала важливу роль у погіршенні стану народів воюючих країн. Воєнна блокада та економічна обмеження негативно позначилися на можливостях імпорту та експорту сільськогосподарської продукції. Австро-Угорщина та Німеччина, як члени Центральних держав, особливо постраждали від водної блокади, яка перешкоджала отриманню необхідних продовольчих ресурсів. Це призвело до зростання голоду, нестачі продуктів харчування та загального зниження життєвого рівня населення. Такі умови серйозно підірвали моральний стан населення та збільшили незадоволеність війною. Військові та цивільні жертви, матеріальна скрута та загальна втрата надії на швидке закінчення війни робили 1917 рік нелегким для народів воюючих країн. Ці фактори підкреслюють важкість та тяжкість воєнного конфлікту того часу.

Для Німеччини 1917 рік на Західному фронті повинен був стати роком стратегічної оборони. Німецьке командування зосередило зусилля на побудові міцних укріплень, таких як заглиблені окопи, ДОТів, ДЗОТів, підземних приміщень і бункерів. Ці укріплення були спроектовані для того, щоб на довго утримувати атакуючі сили та завдавати їм значні втрати. Також, стратегія глибокої оборони передбачала активне використання артилерії для контрбатарейного вогню та сповільнення наступів. Німці продовжували використовували засоби масової знищення, такі як отруйні гази, більш того вони досягли значного успіху в зміні тактиці використання отруйних газів.

Також, важливим для країн Антанти була координація дій між собою. Перемовини та планування спільних операцій дозволяли забезпечити одночасні удари по супротивникам і заблокувати їх резерви, це вимагало великої співпраці та злагодженості між союзниками. Так в листопаді 1916 року, між союзниками пройшли перемовини, щодо продовження війни, задля нанесення одночасних ударів по супротивникам, для блокування резервів, така конференція вже проходила в 1915 року, її наслідком стала досить успішна операція Брусилова на Східному фронті, яка в свою чергу, допомогла французам у битві за Верден. Основним планом на 1917 рік, був удар по Соммі, після чого продовжити наступ у Фландрії, щоб вибити кайзерівські війська з території бельгійського узбережжя, щоб завадити німцям використовувати розташовані там морські хаби для своїх підводних човнів.

Однак, з 1916 року багато чого змінилося, і найбільш кардинальною зміною, як вже було сказано, була зміна французького головнокомандувача: «Нівель, як артилерійський офіцер, вважав, що тактика полягає в наступному: всі артилерійські засоби, включаючи кожен гармату, мають обстріляти німецьку оборону з "повної глибини ворожих позицій", зруйнувати окопи і приголомшити захисників, щоб атакуючі під прикриттям вогневої завіси обійшли залишки опору і вийшли на відкриту місцевість і в тил ворога» [4, с. 500]. Однак, раніше обрана місцевість ніяк не підходила для, тому були обрані нові напрямки для ударів, а саме Шмен-де-Дам та Аррас, котрі би зайняли французи і британці. Також важливим було те, що саме ці два напрямки удару не перекривалися німецькою лінією Гінденбурга: «Для звільнення більшої кількості людей перед наближаючесь наступом Гінденбург та Людендорф вивели війська на так звану "Лінію Гінденбурга" (Siegfriedstellung) навколо Нойонської бульбашки у Франції на початку 1917 року. Ця нова лінія укріплень скоротила фронт, який Німеччина повинна була обороняти, і була добре захищена бетонними бункерами і добре спланованими оборонними системами. Це додатково економило людські ресурси і була досить складною перепороною

для сил союзників. На короткострокову та середньострокову перспективу лінія Гінденбурга вирішувала кілька важливих стратегічних і тактичних проблем, з якими стикнулися німці безпосередньо після Битви на Соммі» [30].

Отже, після того, як плани були відкоректовані, сили союзників почали готуватися до двох наступів. Першим став англійській наступ на Аррас: «...2970 стволів, по одному на кожні 8 метрів фронту» [8, с. 503], 9 квітня сили Сполученого Королівства почали наступ, німецькі сили виявилися до нього не готові, на руку союзникам в цій битві також зіграло те, що німецькі резерви, через знищенні телефонні дроти, не прийшли на допомогу оборонцям, тому перші часи наступу були дуже вдалі для англійців.

В полон була узята велика кількість німецьких солдатів, перша лінія оборони розгромлена, з хребта, котрий був узятий, було видно резерви німецьких військ, та їх артилерію. Однак, в подальшому наступ британців зупиниться, причиною цього стане пауза у штурмі, щоб війська союзників могли перепочити за цей час, німецьки резерви встигнуть підійти та прикрити той провал у фронті, котрий утворився внаслідок прориву. Ще однією причиною зупинки прориву стала негода, яка зупиняла темп атаки. «У наслідок цих боїв бойові дії тривали ще місяць. Британці зазнали втрат в 130 000 осіб, але значного просування вперед не досягли» [8, с. 506].

На іншій ділянці Західного фронту, де розгорталися події, французькі війська під керівництвом Робера Нівеля готувалися до наступальних дій. Проте під час підготовки до наступу стали помітні деякі помилки, які спричинили проблеми для французького командування. Однією з помилок стало захоплення німцями важливих документів щодо плану наступу французьких військ. Це дало німцям можливість розуміти, що саме на цій ділянці фронту буде проводитися наступ, і планувати свої дії відповідно. Крім того, командувач французьких військ розмовляв про свій план з деякими цивільними особами, викриваючи певні деталі планування. Це дало німцям додаткову інформацію про наміри французького командування. Також варто зазначити, що німці мали

розвинуту тактику «глибокої оборони». Ця тактика передбачала створення міцних укріплень та зосередження сил на важливих напрямках, що унеможливило противнику проводити ефективний артилерійський вогонь по ворожих військах та артилерії. Це давало німцям перевагу в обороні та затримувало наступ противника.

Війська Антанти, які були на той час були натхненні успіхами своїх союзників при Аррасі рішуче готувалися до наступу. Коли наступ почався війська, котрі виступили зі своїх позицій досягли деякого успіху, вони змогли узяти ті позиції, котрі німці не планували утримувати взагалі, а потім, як і під час битви за Аррас, на цій ділянці фронту сталася негода, і війська почали грузнути в болоті та ландшафті фронту. Наступним ударом стала неефективність артилерійського вогню Антанти, по-перше оборонці просто укривалися в захисних спорудах, а по-друге він вогонь дуже швидко переносився вперед, бо вона грузнула в ландшафті фронту. Французькі війська часто потрапляли під перехресний вогонь кулеметів, котрі не були знищені вогнем артилерії: «Німецькі кулеметники, котрі ховалися по воронках від снарядів, сидівши в спеціально утворених комірках або раптово що з'являлися біля входу в глибокі бліндажі, брали свою жахливу плату з піхоти противника, яка повзла по розбитих від снарядів схилах» [8 с. 508].

Резерви ж французів, котрі повинні були підкріпляти сили фронту не могли просто дістатися фронту, через затори, котрі утворилися на фронті, через те, що війська спереду просувалися дуже повільно. Однак, французам це не завдало додаткових втрат, через не велику активність німецьких батареї, котрі на проводили атаки в тил французам. Загалом, просування французьких військ давалися їм дуже дорогою ціною, як було згадано вище, за місяць боїв втрати англійців в битві при Аррасі були 130000 чоловік, аналогічні втрати сягнула французька сторона вже на п'ятий день наступу. Така ціна стала ударом для французької армії, рішучість Нівеля привела лише до захмарних, як літом 1914, людських втратам.

Уряду потрібно було приймати рішучі дії, бо незадоволені виступи охопили не тільки фронт, а й тил, вся країна перестала діяти, в момент слабкості французька армія була досить не боєздатною. Застосування сили німецькими військами у такий момент могло призвести до повного злому французького фронту. Проте, німці не врахували потужності та впливу виступів, тому не прийняли рішучих заходів. Однак, не дивлячись на всеохоплюючі бунтівні настрої, між солдатами та офіцерами майже не зустрічалося масового насильства. Важливо було швидко та рішуче реагувати на негативну ситуацію, щоб відновити дисципліну та боєздатність французької армії. Розуміння цього факту було важливим для збереження стабільності та подальшого успіху на фронті.

Першим кроком, для зміцнення фронту стала зміна командувача французькими військами. На зміну Роберу Нівелю прийшов Лев Вердену Філіпп Петен. Філіпп Петен був відомий вдалим захистом Вердену, та був противником Нівеля: «Його підлеглі, включаючи Філіппа Петена (1856-1951), вважали його план надто амбітним, особливо після відступу німецьких військ навесні, що змусило зменшити його масштаб» [30]. Наступні кроки від Петена були досить діючими, для умиротворення солдатів, а саме покращення продовольчої забезпеченості солдат, розширення відпусток та найголовніше, відмова від широкомасштабних наступальних дій. Приводом для відмови від повномасштабних наступів була перегрупування та додаткова підготовка французьких дивізій: «Петен взяв армію під свою опіку і протягом літа тщательно навчив її найсучаснішим і ефективним тактичним методам. Після цього вона змогла боротися зі відновленою впевненістю в своїх командирах і здатності подолати ворога». [30] Загалом армія досить м'яко пережила кризу 1917 року. Частіше за все вдавалося призвати солдатів до почуття патріотизму, та щодо їх обов'язку перед солдатами, на зміну котрим вони повинні були прийти. Однак, не обійшлося без кровопролиття так було розстріляно 49 заколотників, ще 505 чоловік було засуджено до довічного ув'язнення.

Подальші події на Західному фронті залежали від Британців, німці, котрі не звернули достатньої уваги на стан французької армії, продовжували захищати свої позиції від сил Антанти. Командувач англійськими силами Дуглас Гейг вважав, що його війська зможуть нанести важкий удар німцям, та прорвати фронт на Іпрському напрямку. Основою плану була, як це характерно для Першої Світової війни, стала артилерійська сила та її можливість знищувати позиції противника. На цей раз кількість гармат на ділянку фронту збільшилася, якщо в наступі при Аррасі на кожні 8 метрів фронту приходилася одна гармата, то зараз на кожні 5 метрів. Також була задіяна велика кількість авіації та бронетехніки. Вже 31 липня війська піднялися в атаку, спочатку наступ відбувався за планом генерала, однак, як це було характерно, вже скоро війська втратили зв'язок з артилерією, через що німці змогли здійснити контратаку, та призупинити наступ сил Великобританії. Подальші наступальні дії Британців не мали сенсу, бо: «І тут почалася злива..... Вирите поле бою перетворилося на болото. Проливний дощ не зупинявся три дні» [8, с. 560]. Однак, не дивлячись на значне погіршення погодних умов наступ, після паузи продовжувався. Пересуваючись по заболоченій місцевості війська, були змушені боротися з ландшафтом, тому значущій захист німців наносив атакуючим значні втрати. Загалом Третій наступ під Іпром став важким та кровопролитним для сил Великобританії, втрат зазнала, як англійська армія, так і війська домініонів. Загалом, наступ Великобританії не дав рішучих результатів: «Сенс битви у Пашендейла, як і усієї Третьої битви біля Іпру, пояснення не піддається» [8, с. 570].

Однак, не дивлячись на провальні операції союзників у 1917 році, рік завершився з певними позитивними аспектами. Французькі війська поступово відновлювали свою боєздатність і навіть проводили успішні локальні наступи. Застосування новітньої тактики з використання танків на фронті також давало свої плоди, забезпечуючи союзникам певну перевагу. Крім того, варто відзначити значний внесок США, які вступили до війни. Незважаючи на те, що

їх наземна армія потребувала певного часу для мобілізації та підготовки, американський флот став значною силою, що важливо вплинула на хід війни. Повне переваження у морській силі перекинуло тягар конфлікту на користь Антанти. Таким чином, хоча 1917 рік був складним для союзників на Західному фронті, деякі позитивні зрушення, відновлення боєздатності французьких військ і внесок США створювали певні передумови для подальшого успіху Антанти у наступних роках війни.

Також, 1917 рік став важливим роком для військ домініонів Великобританії, через втрати в армії Великобританії породжували необхідність задіювати більш обширні людські ресурси з колоній та домініонів, серед яких була і діаспора канадійських українців, аналізуючи список втрат етнічних українців в цей період часу дає змогу зрозуміти, що саме в цей момент втрати стрімко вирости і в армії Канади. На заслуги української діаспори в цей період війни також вказує нагорода Коновала Пилипа Мироновича, єдиного в світі українця, котрий був нагороджений Хрестом Вікторії

2.6. Перебіг подій 1918 року. На початок 1918 року позиції Антанти були в не найкращому вигляді, головною проблемою залишалась відмова французької армії проводити повномасштабні наступальні дії, другою важливою проблемою для Антанти була не готовність американською армію вступити в бій одразу.

Першою причиною неготовності американської армії вступити в бойові дії був її розмір, найбільш боєздатний корпус морської піхоти США налічував лише п'ятнадцять тисяч вояків, вся інша армія представляла з себе слабо озброєну та підготовлену піхоту: «Після Аппоматокського перемир'я, укладеного в 1865 році, тобто 51 рік тому, ця армія не брала участі у жодній великій операції за межами своєї країни. Вона не мала сучасної важкої зброї, такої як великокаліберні кулемети» [8, с. 577]. Тому проблема оснащення американської армії важким озброєнням лягла на промисловість союзників. Через це на озброєнні США заявила велика значна кількість бронетехніки,

авіації та артилерії. Однак це був не моментальний процес, тому це затягувало вступ армії США до війни.

З іншого боку, поки Антанта готувалася до вступу США, відновлювала свої сили на Західному фронті, Кайзерівська Німеччина стягувала війська зі Східного фронту, це стало можливим завдяки падінню Російської Імперії в Хаос громадянської війни. Завдяки цьому Німецька армія перекинула на Західний фронт п'ятдесят дивізій. Війська, котрі покидали Східний фронт були досвідченими, саме тому частина цих військ буде задіяна в останньому наступі німецькою армією. Однак, для німців підготовка до удару була важкою задачею, резервів для нанесення кількох ударів у німців не було, час також грав проти них, американська армія з кожним днем ставала сильнішою, в решті було вирішено нанести удар близько до Соми, таким чином прорвавши британський фронт, та прижав їх до Ла-Маншу. Для цього удару були зосередженні значні сили: «У Людендорфа було 6473 гармати – польових середніх, важких, а також 3532 міномети різних калібрів і більше за снарядів та мін» [8, с. 583]. Чисельна перевага на ділянці наступу була один до трьох, на користь німців, також на руки ним грало те, що британські дивізії на цій ділянці фронту були знекровлені минулими наступами, а також те, що утримуванні позиції були погано оснащені, збудувати добре оснащені позиції не вистачило часу.

І вже двадцять першого березня 1918 року, на позиції британських сил звалився град снарядів різних калібрів та наповнення, вал снарядів продовжувався протягом п'яти годин, а після його завершення в бій піднялась німецька штурмова піхота. Вже через годину від початку наступу німецької армії, позиції британці були захоплені, а вже в другій половині дня більшість позицій центральної оборони сектору була в німецьких руках. Однак, слід розуміти, що не дивлячись на загальні успіхи наступу німців, британська армія в зоні наступу давала відсіч ворогу: «Незважаючи на це, частина британської піхоти та артилерії підтримки зуміли витримати цей кошмар і надати опір наступаючим німцям» [8, с. 616]. Загалом, німецький наступ на першому етапі

виявився вдалим, нанесений удар зломив спротив армії британців, що спричинило загалом досить велике зрушення фронту: «Коли британські дивізії найпівденнішого сектора армії Гофа - 36-та, 14-та, 18-та і 58-ма - відступили, французи також були змушені відступити, відкривши ворогу шлях до Парижа» [8, с. 619].

Однак, не дивлячись на суттєвий прорив вперед, німецький наступ все ще продовжувався, необхідно було дістатися Ла-Маншу та скинути британців в море. Розрив між британцями та французами, котрий з'явився в перший день наступу весь час наступу розширювався, командувач Петен відмовився виступи на напрямку наступу, щоб допомогти британцям, така позиція Петена викликала значну кризу у Франко-британських відношеннях. Однак, криза була швидко подолана, коли командування союзними силами було передано Генералу Ферденанду Фошу. На момент призначення Фоша головнокомандувачам німці досягли значних успіхів, вони просувалися на 30 км на фронті шириною у 80 км, однак головним успіхом німців у просування було те, що Амьєн – важливий залізничний вузол – був прямо перед німцями, оборона цього стратегічно важливого було сформована з розрізнених підрозділів, як Франції, Сполученого Королівства та США, однак німецький наступ на свій п'ятнадцятий день також почав видихатися. Більш того, німецький наступ почав розділятися, а сил для роздільного наступу не було достатньо. І вже в квітні 1918 року, німецьке командування було вимушено признати, що їх наступ вичерпав резерви та більше не може продовжуватися. Один з напрямків просування було закрито для німців, однак командуванню Другого Рейху було необхідно досягнути перелому у війні, такого, щоб завершити її на своїх умовах.

Вже незабаром було підготовлено наступний удар по британським силам, а саме удар по Іпру. Однак, для німців це був один із найгірших варіантів наступу, британські позиції під Іпром утримувалися з 1914 року, війська довгий час перебуваючи там знали свою ділянку фронту, а позиції були гарно

укомплектовані, також на цьому напрямку Британцям допомагала Бельгійська армія, котра після буремних подій 1914 року втратила більшу частину своєї країни, однак не дивлячись на це продовжувала запеклий спротив німецьким загарбникам, важливою в підтриманні боєздатності бельгійської армії також була роль Альберта I, Короля бельгійців: «Протягом всієї війни Альберт перебував разом зі своїми військами, регулярно відвідуючи передові окопи зі свого штабу у Де Панне на бельгійському узбережжі. Коли була розпочата загальна союзницька наступальна операція у вересні 1918 року, він командував північною франко-бельгійською армійською групою, яка взяла Остенд і Брюгге та прорвала оборону річки Ліс» [32]. Значущий спротив союзників на напрямку ударів не дозволив німцям досягнути перелому, війська кайзера були зупинені.

Однак, наступ німців на фронті після цього не зупинився, зупинити наступальні дії для німців – було б визнанням своєї поразки, тому кайзерівські війська підготували наступ на Паризький напрямок, було задіяно 2000000 снарядів, та 6000 гармат, вже 27 квітня було розпочато наступ, котрий після нетривалого просування запинився. Одним з вдалих епізодів цієї операції для союзників був контрнаступ морської піхоти США, котрий додав впевненості союзникам в їх успіху, та підняв авторитет американських військовослужбовців серед членів Антанти, но відплата за це була досить висока: «Хоча перемога в Беллоу Вуд вимагала спільних зусиль Морської піхоти та Армії США, перші зазвичай отримують більшу увагу – факт, на який вказали багато ветеранів Армії. Однак, залишається фактом, що до Другої світової війни Беллоу Вуд був найкривавішим конфліктом для Морської піхоти в історії США. Лише в перший день боїв було поранено понад 1000 осіб, і загинули 222 військовослужбовці. Загалом, понад 10 000 членів комбінованих сил морської піхоти та армії отримали поранення, загинули або пропали безвісти, коли бої завершилися близько 26 червня» [21].

Після невдачі першого наступу на Париж, німецькі війська опинилися в скрутному становищі, кількість загиблих в військах була колосальною і не

дивлячись на просування фронту кардинального переламу на фронті не відбулося. Положення на фронті було вкрай скрутним, однак, німецьке командування та керівництво прийняло рішення – продовжувати війну та добитися анексії Люксембургу, частини французьких та бельгійських земель. Вже 13 липня – рейхстаг Німеччини виклав повну впевненість в тому, щоб продовжувати боротьбу, через 2 дні було розпочато останній німецький наступ. Його наслідками став, неочікуваний для німців контрнаступ, котрий розбив атаку німців, війська почали відкатуватися. «18 липня 1918 року настав переломний момент у вирішальній кампанії війни 1914-1918 років. Оперативним виявом цього перелому було контратака 10-ї французької армії під Віллер-Коттере» [18, с. 225].

Отже, останній німецький наступ, відомий в німецькій історіографії, як «наступ Кайзера», або «Великий наступ» був повністю провалений. Німецькі війська, не зважаючи на певні успіхи та просування на початку наступу, не змогли завдати союзникам стратегічної поразки. Втрати серед німецьких сил були великими, і їм було складно відновити втрачених солдатів в повному обсязі. У той же час, американські війська постійно прибували на фронт, збільшуючи чисельність союзних сил. На початку другої половини 1918 року чисельність сил союзників переважала німецькі війська, що становило додаткову перевагу для союзників, а саме 210 дивізій проти 207 на користь союзників. Наступ Кайзера був стратегічно невдалим і не досяг своєї мети. Великі втрати, нездатність відновити сили та приріст чисельності союзних сил призвели до послаблення німецької позиції на фронті та сприяли подальшому розгортанню дій союзників проти Центральних держав.

Коли сили перейшли на користь союзників, війська Антанти почали розгортати свій наступ, вже 8 серпня війська під командуванням Хейга перейшли до наступальних дій. Війська, котрі включали в себе сили англійців, французів, канадійців та австралійці, нанесли удар близько до Сомми. Успіх, котрого добилися німці на цьому напрямку, був нівельований вже 12 серпня,

війська Антанти вийшли на лінію Гінденбурга. Операція 8-го серпня, стало датою котрий остаточно позначив перелом війни, Людендорф назвав його чорним днем німецької армії. Наступ 8-го серпня став битвою, котра відкрила серію битв на наступів, цю серію бойових зіткнень названо 100 денним наступом.

Однак, союзний наступ продовжився, вже к 30 серпня було сформовано 1-шу американську армію, на чолі якої був генерал Джон Першинг, а 12-го вересня було розпочато перший повноцінний суто американський наступ, війська Першинга завдали нищівної поразки супротивнику, вони дало змогу просунути фронт у виступу Сен-Міель до лінії Гіндербурга. Вже 26-го вересня по команді Ферденанда Фоша всі війська союзників на Західному фронті розпочали повномасштабний наступ, котрий в кінці кінців зміг зломити німецький спротив, та змусити Кайзерівську Німеччину піти на перемовини. В 1918 році в Комп'єнському лісі у командному вагоні Фердинанда Фоша о 5 годині ранку було підписано 36-денне перемир'я. 11 дня, 11 місяця об 11 годині воно почало діяти, цей день став останнім днем Першої світової війни.

Отже, аналізуючи кампанію 1918 року, можна прийти до висновків, що основною проблемою для Кайзерівської Німеччини стала переоцінка своїх сил та недооцінення сил союзників. Попри успіхи на початку року, німецька армія поступово втрачала свій потенціал і виявила нездатність продовжувати війну на довгу перспективу. Втрати найбільш мотивованих та боєздатних підрозділів на теренах Франції в 1918 році сильно підірвали бойовий дух німецької армії. Війська зламалися перед прибуттям свіжих американських підрозділів, які відіграли значну роль у зупинці німецького наступу. Серед союзників також існували численні проблеми. Франція та Велика Британія, країни, які увійшли до війни на самому початку, мали проблеми з бойовим духом та відновленням втрачених сил. Проте прибуття американської армії сприяло вирішенню цих проблем, оскільки американські сили виявились свіжими та мотивованими. Слід також зазначити, що американські війська недооцінювалися союзниками, і

їх роль у планах Антанти іноді займала другорядне місце. Проте, їх прибуття виявилось важливим фактором у зупинці німецького наступу та підготовці до остаточної перемоги Антанти. Слід відмітити, що оцінюючи вклад американської армії, не можна забувати про вклад саме Генерал Джона Першинга. Через його активне втручання в плани союзників, та відстоювання інтересів саме своєї армії американцям вдалося потрапити на вістря атаки, що дало більші результати, ніж якщо вони знаходилися на другому ешелоні і виконували другорядні функції.

Отже, підбиваючи підсумки, можна сказати, що 1918 рік став, як не парадоксально, вирішальним роком. Війська були насичені новими технологіями та засобами військового прориву зокрема, сучасною бронетехнікою, що дозволило перейти від статичної траншейної війни до більш маневрених операцій. Нові засоби зв'язку, корегування артилерійського вогню та використання повітряних сил мали велике значення у цьому процесі. Проте, тривалість війни та втрати серед військовослужбовців призвели до втрати боєздатності армій. Найкращі та дисципліновані кадри зазнавали втрат, і їх заміна з резервів не завжди була на такому ж рівні. Це спричинило певний занепад духу в армії та вплинуло на її ефективність. Крім того, блокада країн троїстого союзу досягла свого піку в 1918 році, що призвело до загострення гуманітарної кризи та занепаду духу серед населення в тилу. Це також вплинуло на хід війни та політичну ситуацію в країнах-учасниках конфлікту. 1918 рік був переломним у Першій світовій війні, відзначився впровадженням нових стратегій та технологій, але також приніс проблеми з боєздатністю армій та занепадом духу у тилу.

ВИСНОВКИ

Західний фронт Першої світової залишив після себе величезні руйнування та зруйновані життя людей, перебіг подій на Західному фронті змінив уяву тодішніх військових, які вели своїх солдат, наче в наполеонівських війнах. З цією проблемою і пов'язані колосальні втрати на фронті. Пізніше зав'язнувши в траншеях та окопах, ні одна сторін не змогла вийти з цього становища на 1916 рік.

Основних причин такого положення було декілька:

1. Відсталість військового мислення від сучасного спектру озброєнь;
2. Повільність логістики та засобів зв'язку.

Перша проблема, що стала причиною чисельних провалів армій, стала наслідком стагнації військового мислення генералів та офіцерів. Не приділяючи достатньої уваги новітнім засобам захисту та озброєння, генерали мислили старими ідеями. Так командувача французькими силами за всю війну буде змінено 3 рази, не кращою ситуація була у їх союзників та супротивників.

Другою, не менш важливою проблемою, була повільність логістики та засобів зв'язку. Чисельні атаки швидко втрачали потенціал, який могли би розвивати, через нестачу припасів та надійного радіозв'язку.

Однак, не дивлячись на ці проблеми армії противників модернізувалися та використовували той досвід, який було отримано в ході кривавих наступів, щоб вдосконалити армії. Якщо в 1914 р. взяти важкі укріплення Льежу німцям з важкою артилерією вдалося достатньо просто, то вже битва 1916 р. за форт Во стала важкою задачею для сил Німеччини. Впроваджувались новітні тактичні військові підрозділи: німецькі штурмові підрозділи, армія Кітченера тощо. Військова думка продовжувала розвиватися і на місце старих генералів приходили нові кадри, котрі зустрічалися зі старими проблемами та намагалися їх розв'язати.

Не менш важливою проблемою для урядів країн була втома народу від цієї війни, під впливом втрат домівки, рідних та близьких, люди в тилу втрачали надію на перемогу. Солдати на передовій, які знаходилися в нелюдських умовах, втрачали сенс для продовження війни та дезертирували, відмовляючись виконувати свій солдатський обов'язок. Промисловість та технічні засоби також не стояли на місці, війська насичувалися новітньою вогнепальною зброєю, формою, шоломами та протигазами.

Розглядаючи військові операції на Західному фронті потрібно розуміти, також, який вплив на перебіг війни в Європі відігравали США. На початок ХХ ст. армія Сполучених Штатів майже не мали військового досвіду, та була досить не значною. Однак, протягом року, війська Штатів не тільки змогли підготувати достатньо об'ємні сили, а й на гарному рівні забезпечити їх зброєю та спорядженням. Звісно, це відбувалося не тільки через промислову міць США, а й з допомогою союзників, котрі продавали, передавали частину свого спорядження війську США. Також, не менш важливим буде пригадати і вплив інструкторів Антанти, котрі готували війська США вже у Європі.

Отже, з цілковитою впевненістю можна казати про те, що Перша світова війна на заході Європи була одним з двох центрів військового протистояння. Саме тому, руйнівні наслідки цієї війни тут відчувалися так масштабно. Майже всі бойові операції проходили одна, поряд з іншою, фронт був насичений військами, однак, не був насичений засобами прориву. Також, аналізуючи масштабність операцій приходимо до висновку, що війська не мали достатньо гарного зв'язку, для того, щоб корегувати спільні дії. Траплялися випадки, що генерали вже через годину від початку наступу втрачали зв'язок зі своїми підлеглими і могли отримати інформацію через добу, від того моменту, як її надіслали, або інформація могла просто не прийти, через смерть зв'язківця.

Підсумовуючи, можна з впевненістю сказати, що військові операції на Західному фронті стали центром формування майбутньої думки. Кожна велика операція, змінювали її – покращувала. Так, якщо початку війни ми маємо

переміщення крупних військових підрозділів пішки, марші на десятки кілометрів, то останній рік зродив бойові групи, котрі діяли на невеликих ділянках фронту під прикриттям союзною артилерії, котру в свою чергу корегували аеророзвідники. Вплив бойових дій на Західному фронті, не можливо переоцінити. Вони вплинули не тільки на формування нової військової думки, спорядження, а й достатньо сильно закріпилися в суспільному мисленні, сформували свою особливу культуру.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Барбюс А. Вогонь. Київ: Дніпро, 1969. 335 с.
2. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва: Воениздат, 1963. 138 с.
3. My Father Iron Cross. Field Post Letters from the Front / By Renate Becker and Helmut Becker. Wildenroth, 2011. 140 p.

Література:

4. Бюа А. Ш. Германская армия в период войны 1914-1918: расцвет и упадок, маневры по внутренним операционным линиям. Париж, 1922. 86 с.
5. Вержховский Д. В. Первая мировая война 1914-1918 гг. Москва: Военное Издательство Министерства обороны Союза ССР, 1954 г. 115 с.
6. Зайончковский А. М. Первая мировая война / Под ред. Л. М. Суриса. Москва: Белин, 2014. 934 с.
7. Звавич А. И. Обострение противоречий между империалистическими державами накануне Первой мировой войны. Москва. Учпедгиз, 1961. 143 с.
8. Киган Дж. Великая война. 1914-1918 /; пер. с англ. Ю. Гольдберга. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. 672 с.
9. Крушинський Б. Організація і Бойові дії німецької 10-ї піхотної дивізії на західному фронті першої світової війни (1916-1917). Львів, 2018. 14 с.
10. Круглий стіл «Перша світова війна: участь українців у глобальному конфлікті 1914-1918 років». Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 102 с.
11. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. Москва: Наука, 1985. 280 с.
12. Полетика Н. П. Возникновение Первой мировой войны (июльский кризис 1914 г.). Москва: Мысль, 1964. 606 с.

13. Сипко. Б. Де Голль. Великие личности в истории. Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2020. 384 с.
14. Сидоров А. Л. Первая мировая война. Москва: Наука, 1968. 375 с.
15. Смолій В. А. Енциклопедія Історія України 5 том, Київ, 2008. 569с.
16. Степанова В. В. Новая история стран Европы и Америки. Начало 1870-х годов – 1918 г. / Под ред. И.В. Григорьевой. Москва: Изд-во МГУ, 2001. 720 с.
17. Хейстингс М. Первая мировая война: Катастрофа, 1914 / Пер. с англ. М. Десятова. Москва: Альпина нон-фикшн, 2021. 692 с.
18. Шацилло В. К. Первая мировая война 1914-1918 гг. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 480 с.
19. Barbara T. The Gun of August. Inc. New York, 1972. 486 p.
20. Chickering. R. Great War, Total War, Combat Mobilization on the Western Front, 1914-1918. Cambridge 2000. 526 p.
21. Folse M. R. Keystone Battle Brief The Battle of Belleau Wood 1-26 June 1918. Електронна версія URL: <https://www.usmcu.edu/Portals/218/HD/Brief%20Histories/Belleau%20Wood%20Lecture%20Notes.pdf?ver=2019-05-23-084219-930>
22. Griffith P. Battle Tactics of the Western Front. The British Army's Art of Attack 1916-18 London 1994. 265 p.
23. Kaye V. J., Gregorovich J. B., Ukrainian Canadians in Canada's Wars. Materials from Ukraine Canadian History Volume 1, Toronto 1983. 830с.
24. Knighton A. War History Online. Operation Michael // The Germans Regain the Offensive електронна версія. 2017 URL: <https://www.warhistoryonline.com/world-war-i/germans-regain-the-offensive.html>
25. Lallanilla M. Live Science // The Science of World War I: Communications, 2014 URL: <https://www.livescience.com/45641-science-of-world-war-i-communications.html>

26. Maloney W. Library of Congress, Blogs. World War I // The Battle of Belleau Wood електронна версія 2018 URL: <https://blogs.loc.gov/loc/2018/06/world-war-i-the-battle-of-belleau-wood/>

27. Marble S. British Artillery on the Western Front in the First World War. London. 2013. 265 p.

28. Mallet R. Australian War Memorial, Encyclopedia // First AIF Order of Battle 1914-1918 електронна версія. 2021. URL: <https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia>

29. Neville M. Australia and World Crisis 1914-1923, Sydney, 2009. 536 p.

30. Philpott W. 1914-1918 // Warfare 1914-1918 електронна версія URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/warfare_1914-1918

31. Simkins P. The First World War. The Western Front 1917-1918. London 2002. 120 p.

32. Tikkanen A. Encyclopedia Britannica // Albert I King of Belgium електронна версія 2023 URL: <https://www.britannica.com/biography/Albert-I-king-of-Belgium>

33. Weisberger M. Live Science // World War I Unleashed Chemical Weapons and Changed Modern Warfare електронна версія 2017 URL: <https://www.livescience.com/58569-chemical-weapons-world-war-one.html>